

Balázs Géza

Spiritualitás és nyelv¹

Metafizika és mitopoétika

A műelemzésekben (építészeti alkotás, kép, irodalom) olykor lappangva, olykor kinyilvánítva felbukkantak a metafizikai vagy szerves, esetünkben inkább mitológiai vagy mitopoétikainak nevezhető törekvések, amelyek magukban hordozzák a spiritualitást. Több jelét tapasztalom, hogy bűvópatak-szerűen létezik egy másfajta irodalmi, esztétikai megközelítés, olykor a pszichoanalízis felől, olykor a szemiotika ikonicitás fogalma felől, nagy ritkán az irodalomelmélet oldaláról megtárogatva. Ezek a törekvések szemben állnak a jelentést, értelmezést már-már feladó vagy teljesen relativizáló, eleinte formális (strukturális), később posztmodern, dekonstruktivista irodalomtudománnyal. Szepes Erika (2012) *A mocskos mesterség* című könyvében tévútra figyelmeztet, és határozottan elveti a „lélektelen” megközelítéseket: „A dekonstruktivista – hermeneutikus – posztmodern (az önmeghatározásokat sokáig sorolhatnám) koncepció két fő támadási pontját láttuk eddig: a képviselési elvet és a személyességet óhajtának kiűzni a Parnasszusról. De mindahhoz, hogy ezt megtehessek, meg kell sebeznünk a líra (és az egész irodalom) Akhillész-sarkát, a jelentést” (Szepes 2012:9). S ahol ki-

űzik – egészen pontosan a végletekig relativizálják – a jelentést, ott elvész a hagyomány, az örökség, a közös tudás.

Szerencsére néhol felbukkan az irodalomelmzésekben a Jakobson (1972) által is hangsúlyozott ikonicitás, amely a mélyben rejtőzködő motiváltságra utal. Horváth Kornélia (2001:143) József Attila-elemzésében kiemeli „a szóalakban őrzött történeti szemantikai potenciált”, nyelvalkotó tevékenységet, s az elemzés feladatának tartja a „szó reszemantizálását” (a hangalak aktivizálása és a belső forma felélesztése). Pálfi Ágnes (2012:8–9) Lotman–Uspenszkij nyomán említi az emberi kultúra és civilizáció antagonistikus „kétnyelvűségét”: a mitologikus és racionális tudatos (gondolkodás) elmentmondását. Álláspontja szerint ezek nem kizárólagosak: az elsődleges mitikus tudatra, a közvetlen, egyértelmű azonosításra, az izomorfikus (analógiás) szemléletmódra ráépülhet aktuális metaforizáció, azaz áttételes jelentésképződés és alternatív jelentéstulajdonítás. Pálfi Ágnes (2012:9) arra keresi a választ, hogy „van-e átjárhatóság, létrejöhet-e valódi dialógus e két egyidejűleg létező tudatforma, eltérő jelhasználati mód, karakteresen különböző nyelvi szisztéma között”. Programja: a folklórunkba, irodalmunkba, nyelvünkbe kódolt múlt föltárása, amelyet a posztmodern világ logikája felől nem tudunk értelmezni, ennek „megtartó erőként” való felmutatása, s végül

¹ A Partiumi Keresztény Egyetem napján, 2024. május 9-én tartott előadás írott változata.

annak a felismerére, hogy a kezdet és a vég drámaian egyidejű.² Módszere: „vissza-olvasás”, azaz egy új nyelvi értelmező (etimológiai) módszer (mellyel természetesen nem értenek egyet a nyelvtörténészek). Mint írja: „olyan rendszervelvű, a jelentésképződés és a nyelvteremtés élő folyamataira fókuszáló olvasat jöhet csak számításba, melyhez anyanyelvünk egymással szervesen összefüggő grammatikai és lexikai elemei, s nem az elszigetelt, eredeti (idegen) nyelvi kontextusukból kiragadott párhuzamok »egzakt« etimológiai szöfejtések és nyelvtani kategóriák adhatják kezünkbe a kulcsot” (Pálfi 2012:278–279).

Kétféle tudomány

Sebestyén Géza (1939:9) visszhangtalan nyelvtudományi munkájában 1939-ben a nyelvtudomány „mai” válságáról ír: „a nyelvtudomány sosem lehet természettudomány, hanem mindig csak szellemtudomány”. Egy példával illusztrálva: „A racionális-logikai rész úgyszólván csak váza a jelentésnek, s e körül és e mögött ott terjeng a jelentések dúsabb, nem-racionális tartalma” (Sebestyén 1939:77). Másokra hivatkozva kijelenti, hogy „a nyelvtudomány csak egy része a kultúratudományoknak”, s azt kell vizsgálni, hogy egy korban „egyeses szellemi erők” mint kötik össze a nyelvet, irodalmat, művészetet, filozófiát” (Sebestyén 1939:111,112). Nem véletlen, hogy Sebestyénre hatással volt Karácsony Sándor, Thienemann

Tivadar, s barátja volt Lotz János (Simoncsics 2020:126–128). A formális és az annak ellenében működő funkcionális tudománnyal szemben egy egészen másfajta alapállású tudomány is létezik: a már körvonalazott metafizikai, szerves tudomány (nyelvészet). A magyar teoretikus szellemi előzmények között különösen Karácsony Sándor és Hamvas Béla nevét emeltem ki. Ez a megközelítés számomra a legegységesebb módon, megalapozott elméleti háttérrel és nagy szellemi teljesítménnyel két korunkbeli kutató, a kolozsvári Tánczos Vilmos néprajzkutató és az ugyancsak kolozsvári Szilágyi N. Sándor nyelvész munkásságában nyilvánul meg. Róluk részletesebben szövegek.

Tánczos Vilmos szerint a szimbólum autonóm megismerési mód, a szimbólumkutató (archetipális mítoszelmélet) pedig szemben áll az arisztotelészi dualista gondolkodásmóddal. Az előzmények között Jung archetípus-elméletére, Eliade (2006) mítoszelméletére és a magyarul nem olvasható, de a romániai folklorisztikára nagy hatást tett Durand ontogenetikai modelljére utal (A képzelet antropológiai struktúrái). Az emberben mélyen kódolva vannak ősi, egzotikusnak nevezhető műfajok; s ezek akár még napjainkban is felbukkanhatnak – gondoljunk az archaikus népi imák 20. századi fölfedezésére. Sok olyan szöveg van, amely hagyományos szövegtípusba nem rendezhető, kibújik a tipologizálási törekvéseink alól. Föltűnő azonban a bennük megjelenő képi logika, amely egy rendszerezett (még ha ma nem is értett) költői világ kifejeződése. Korábban az ember „szent világban” élt. A néprajzkuta-

² Mircea Eliade gondolata: a kultúra folytonossága örök visszatérés a kezdetekhez (idézi: Pálfi 2012:15).

tó még nemrégiben is azt tapasztalta Moldvában, hogy „állandó imában éltek az emberek”, e sorok írójának is mondták a Szilágyságban: „gyermekkorunkban karácsonykor tele volt énekekkel a falu”³. Az archaikus népi kultúrák vizsgálata ráébreszti a kutatót, hogy az arisztotelészi pozitívista tudományos eszménnyel szemben létezik egy képszimbolikus gondolkodásmód, amelyben szerepet kap a transzcendencia, a fantázia, az álom és az intuíció. Sőt ebben a világban a Ch. S. Peirce-i szimbólum még nem is konvencionális jel, hanem maga az élet, a valóság. Jel és jeltárgy azonos, konkrét példával: a székelyek számára a csíksomlyói Szűzanya nem egy ábrázolás, hanem a valódi Szűzanya. (Egyébként így van ezzel minden vallásos ember, sőt a nem vallásos emberek is hisznek abban, hogy meghalt vagy távolban lévő szeretteik megidézhetők, a kapcsolatok aktualizálhatók például valamilyen varázslatos eszménnyel, könyörgéssel, tárgyak „megszólaltatásával”.) A szakrális, mágikus felfogás összemosódik: szinte minden ember hisz a jelekben, ezek a jelek pedig egyetemesek és rendszerszerűek. Ennek a világnak a megközelítése és megértése elsősorban „belső” utakon lehetséges: azonosulással. Az antropológia ismeri az étikus (külső megfigyelő) és az émikus (belülről átélő) nézőpontot.⁴ A tudomány adatgyűjtő, míg a szimbólumkutató beleérző, módsze-

re a sűrű leírás.⁵ A szimbólumkutatás szemben áll a formális kutatásokkal. Az antropológus a megértés szándékával közelít, a néprajzkutató leírja a jelenséget. Alapvető különbség, hogy az antropológus szerint a szertartás nem pusztán forma, hanem tartalom is. Manapság általában nem divatos az egész emberről, főleg nem mint metafizikai lényről beszélni. Az antropológia szerint azonban az embernek van metafizikai lényege. Míg az arisztotelészi tudomány paradigmakövető és kidolgozott módszerekhez ragaszkodó, a szimbólumkutató paradigmafüggetlen fölfedező. Az is föltűnő, hogy Guénonra⁶, Hamvasra bűn hivatkozni – általában megfigyelhető a kirekesztő, lekicsinylő hivatkozás. Nagy kérdés, hogy a kutatónak van-e szerepe vagy felelőssége a vizsszaszervesítésben. Ez az alkalmazott néprajz (nyelvtudomány) feladata. Vannak, akik Tánzos Vilmos gyűjtéséből tanulták vissza az imádságot. Az archaikus kultúra azonban eltűnik, legföljebb a passzív memóriából lesz előhívható. Tánzos Vilmos (2007) így összegez: „Manapság mindenki relativizál, dekonstruál, és ott gyengíti a hitet, a közösségi tudatot, ahol csak lehet. Ezt teszi a nyelvész, az irodalmár, az antropológus...” Ennek kell ellenállni. Sebestyén Géza (1939:98) más nézőpontból, de ugyanezt fogalmazza meg: „A nyelvben a nagy belső összefüggéseket keresni, ez a nyelvészetnek talán legméltóbb, de egyben legnehe-

³ Szilágysági (kémeri) közlés (2020)

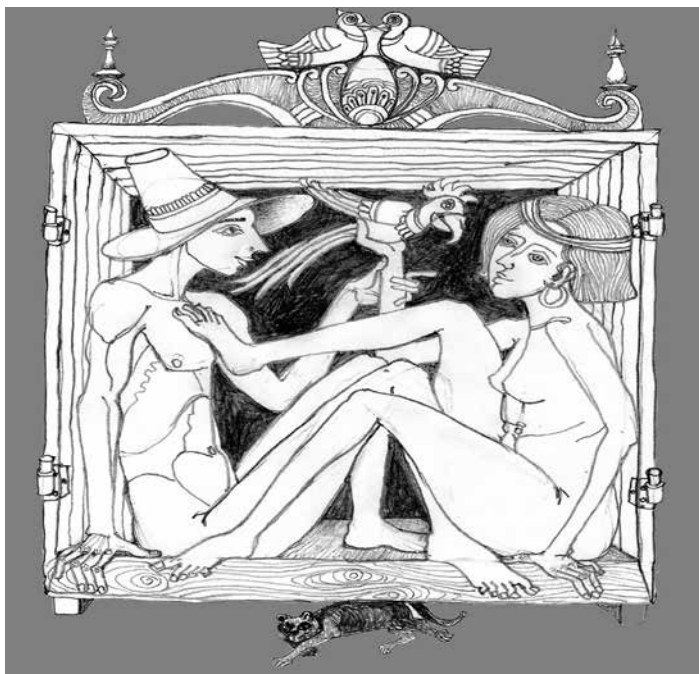
⁴ Kenneth L. Pike nyelvészeti analógiára vezette be a kultúrakutatásba az étikus és az émikus attitűd kifejezéseket. Az étikus az objektivitásra törekvő, semleges, az émikus a szubjektív, kultúraspecifikus magatartásmód. A kulturális antropológia az utóbbi állásponton van.

⁵ Clifford Geertz (1994) fogalma a kulturális antropológiai módszerre: a sűrű leírás.

⁶ René Guénon metafizikus, szúfi misztikus író, a tradicionális létszemlélet legkiemelkedőbb gondolkozója és szerzője.

Legénylakás

Láb pour láb

zebb feladata. Hallatlan nehézségének az az oka, hogy egyszerre két dolgot követel meg a tudóstól: igen nagy anyagismeretet és igen nagy áttekinthető, szintetizáló képességet. Az utóbbi szárnyakat ad, az előbb megment az üres spekulációktól.” Nyelvészeink nem is nagyon választották ezt az utat.

„Lélekszerű grammatika”

A nyelvészetben közhelyszerűen ismétlődik, hogy vannak hangutánzó és hangulatfestő szavak. A hangulatfestő terminus meglehetősen körülhatárolatlan. A hangulatfestő annyit jelent: érzelmi hatást keltő. Szilágyi N. Sándor (2015) ennek magyarázatából kiindulva alkotja meg a „lélekszerű” és az elmeszerű grammatikát. A kétféle megismerőrendszer kétféle reprezentációt hoz létre: hangulat- vagy érzelmi és fogalmi alapú reprezentációt. Az állatvilágban is föllelhető, általában hangulatrepresentációs (később lélekszerűnek) nevezett nyelvtannak a jellemzői: információfeldolgozása analóg, folytonos (nem kategorikus), egyidejű, dinamikus, helyezethez kapcsolódó, képszerű, hasonlóságon alapuló, intuitív tudást feltételező, nem tudatos. A milyen kérdésre felel a micsoda vagy hogyan helyett. A hangzás-séma ikonikusan leképezi a természeti hangalakzatot, másként mondva: az ember utánozza a természeti hangokat. A nyelvész úgy véli, hogy inkább az analóg lelkünkkel beszélünk, és nem a digitális elménkkel.

Elemi erejű fölfedezés volt számomra, hogy a metafizikus, szerves (lélekszerű) világ és annak megközelítése, értelmezése a világ nagy részén máig megvan, sőt elevenen él. Ehhez a fel-

ismeréshez nagyban hozzájárultak a kelet világában tett utazásaim, kutatóútjaim (pl. India, Sri Lanka, Irán, Mianmar, Kambodzsa, Laosz). És ez nem más, mint az ázsiai többértékű érvelés, szemben az arisztotelészi alapú, a kizárt harmadik talaján álló, kétértékű érvelési móddal. Az ázsiai többértékű érvelés élesen szemben áll, másként látja a világot, mint az arisztotelészi (európai) kétértékű érvelés. Önmagában ez sem lett volna akkora élmény, de amikor ennek nyomait fölfedeztem a magyar kultúrában (a székely logikában, s ennek föltehetőleg Bolyai Jánosra gyakorolt hatásában), akkor rájöttem, hogy ez mennyire mélyen él bennünk, és mennyire gyümölcsöző lehet; s talán ez volt az oka az ázsiai országokban tapasztalt felismerésnek.

További jelenségek spiritualitás és nyelv viszonyában

A biológiai evolúció (természetes kiválasztódás) kapcsán sokszor említődik a véletlen. Véletlenek nyilván vannak, de amikor véletlenek láncolatát emlegetik, akkor fölötlik az emberben, talán a véletlenek mögött mégis van valamilyen láthatatlan rendszer. A kulturális evolúciót az absztrakció gondolati lehetősége nyitotta meg, amely a mai emberré válás folyamatában döntő jelenséget, az összekapcsolódó, mert azonos gyökerű művészetet és nyelvet tette lehetővé. A művészet és a nyelv egyszeri, együttes születéséről egy külön könyvben fejtettem ki gondolataimat (Balázs 2021). Tömören azt is mondhatjuk, hogy az azonos gyökerű művészet és nyelv miatt váltunk mai emberré.

A nyelv elemi fontosságára utal, hogy minden vallás, minden alapkönyv-

ve (bibliája), illetve tanítása, parancsa foglalkozik a nyelvvel (nyelvhasználattal), és érdekes módon ezekben is nagyon sok hasonlóság van, mert utalnak a nyelvi pazarlásra (főleg beszédre), a beszéd bántó, sértő hatásaira, melyek alapvetően a beszéd mágikus jellegéből fakadnak (Balázs 2018, Pölcz 2021:129–133).

Az emberi beszéd nem pusztán egy steril jelrendszer, hanem tele van spiritualitással: részben a szavak, szerkezetek akár több ezer év hagyományait őrző láthatatlan, de mégiscsak valamilyen módon ható tudásával, illetve a nyelvhasználat olyan spirituális vonatkozásaival, mint a kérés, bocsánatkérés, fohászkodás, ima; vagy gondoljunk csak arra, amit Mérei Ferenc (1986) a művészetek, s benne a nyelv „konnotatív bűvópatak” jellegének nevez. Amikor egy ének, dal, mese, mítosz, vers, szavalat stb. kapcsán akár előadóként, akár befogadóként érzelmek ragadnak el bennünket (hagyományosan katarzisznak nevezzük ezt az érzést), akkor felszabadul a nyelvben, művészetben kódolt spiritualitás. De még az egyszerű, szabad, kötetlen, „csak úgy” beszélgetésekben is nyilvánvaló el. Gondoljunk a jóízű, kedélyes vagy meghitt baráti (családi) beszélgetésekre, amely kapcsán Hárdi István (1985:18) pszichológus megjegyzi, hogy ilyenkor „libidócirculáció”, azaz örömcseré zajlik.

A nyelv lélekszerűsége tehát mindannyiunk számára mindennap megélhető; és meg is éljük, akkor is, ha nem tudunk róla. Amikor ezeket a sorokat papírra vetem (pontosabban: számítógépbe írom), pittyeg a telefonom, és egy szlovéniai magyartanár nő osztja meg velem napi érzéseit. Ideillik, ideí-

rom; mert nincs hitelesebb, pontosabb bizonyíték a mindennapi nyelvhasználatban, viselkedésben megbúvó spiritualitásra, mint egy friss, nem kitalált példa (Messenger-üzenetről van szó, azért a szaggatottság): „Az aleluja végén könnyesek a szemei – és ez a lényeg, ő szívből énekelt, mindegy, hogy hol, és kinek... benne ment végbe az, ami művészet és nem művészkedés... most is tetszett az ének... meghat... és egy interjúban nemrég elmondta, most, hogy beteg, hogy sajnálja, hogy sokszor beképzelt és nagyképű volt... lekezelte a többi embert, valahogy így mondta... nos: az élet nagy úr... majd nem naponta szembesülök hasonló helyzetekkel.”

Végül pedig arra kell kitérni, hogy mi lesz ezzel a nyelvi spiritualitással. Nos, a nyelvi kultúra egészen biztosan őrzi az emberi lényegét, csak az a kérdés, hogy meg tud-e szólítani, meg tudjuk-e fejteni ezt a kódot. A magyar szellemtörténeti iskola jeles képviselői: Várkonyi Nándor (2009), Hamvas Béla (1995, 1996), Lükő Gábor (1942), utóbb Bernáth Béla (1986), Jankovics Marcell (1998) sokat értekeznek erről. Talán a legegyszerűbb példa Hoppál Mihályé (1980), aki a Toldi – nyilvánvalóan minden mai olvasó elől rejtett – mitológiai hátterét tárja föl. Fő törekvésük, hogy a mítoszokban, mesékben, mondákban rejlő egykori jelképes (metaforikus) kód maradványait feltárják, felhívják rá a figyelmünket. Mi pedig, gyatra utódok vagy felfogjuk, vagy nem, vagy elhisszük, vagy nem.

Mindenesetre a hagyományok gyakorlása, a történetek, a történetmondás, a személyes beszélgetések, a játékok, a művészet, benne a nyelvművészet az örök emberrel kötnek össze ben-

nünket. Ha már nyelvész vagyok, akkor egy nyelvész gondolataival zárom a spiritualitás és a nyelv viszonyára figyelmező előadásomat. A kiváló stilisztá, Török Gábor (1998:59) általános, vagyis minden művészetre ki-

terjedő stíluselméletet kívánt alkotni, s ennek kapcsán idézte Augustinust: „ha valaki nem érti is, hogy mit jelent a jel, de azt már felfogja, hogy az a valami jel, az nem maradt egészen rabságban”.

Felhasznált irodalom

- Balázs Géza 2018. *A nyelvalkítás antropológiai gyökerei*. Magyar Művészet 1. 41–46.
- Balázs Géza 2021. *A művészet és a nyelv születése. Szemiotika, művészetelmélet, antropológiai nyelvészet*. MNYKNT—IKU, Budapest.
- Bernáth Béla 1986. *A szerelem titkos nyelvén. Erotikus szólások és egyéb folklórszövegek magyarázata*. Gondolat, Budapest.
- Eliade, Mircea 2006. *Mítoszok, álmok és misztériumok*. Cartaphilus Könyvkiadó, Budapest.
- Geertz, Clifford 1994. *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Századvég–Osiris, Budapest.
- Hamvas Béla 1995, 1996. *Scientia sacra I, II, III*. Medio Kiadó, Szentendre.
- Hárdi István 1985. *A beszéd és a mentálhigiéné*. 11–29. In: Hárdi István és Vértes O. András szerk.: *Beszéd és mentálhigiéné*. A Pest Megyei Köjál egészségnevelési osztálya és a Pest Megyei Alkoholizmus Elleni Bizottság, Budapest.
- Hoppál Mihály 1980. *A Toldi mitológiai háttere*. Új Írás, 68–101. (Másodközlés: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 1981/1: 131–149.)
- Horváth Kornélia 2001. *Versnyelv és műfajváltás József Attila Rejtelmek című versében*. 142–157. In: Kabdebó Lóránt, Kulcsár-Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna (szerk.): *Tanulmányok József Attiláról*. Anonymus Kiadó, Budapest.
- Jakobson, Roman 1972. *A nyelv szemiotikai vizsgálata*. 112–132. In: Jakobson, Roman: *Hang – jel – vers*. 2., bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Jankovics Marcell 1998. *Mély a múltnak kútja. Gondolatok a kultúráról*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Lükő Gábor 1942. *A magyar lélek formái*. Exodus, Budapest.
- Mérei Ferenc 1986. *„vett a füvektől édes illatot”*. *Művészetpszichológia*. Múzsák, Budapest.
- Pálfy Ágnes 2012. *„Kortyolgat az ég tavából”*. *Arany János és József Attila mitopoézise*. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest.
- Pölcz Ádám 2021. *A nyelvművelés retorikai gyökerei. A nyelvhelyesség retorikai alapjainak hagyományáról*. MNYKN—IKU, Budapest.
- Sebestyén Géza 1939. *Nyelv és nyelvtudomány. A nyelvelmélet alapelvei*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Könyvesboltja, Budapest. (Minerva-könyvtár 54. szám.) (Reprint: Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2020. Utószó: Simoncsics Péter.)
- Simoncsics Péter 2020. *Sebestyén Géza rejtélyes pályájáról: az elméleti nyelvészettől országos könyvtárügyekig*. 121–130. In: Sebestyén Géza 2020. *Nyelv és nyelvtudomány. A nyelvelmélet alapelvei*. Tinta Könyvkiadó, Budapest (Reprint az 1939-es kiadás nyomán.)

- Szepes Erika 2012. *A mocskos mesterség – gondolatok a paradigmaváltásról*. Hungarovox Kiadó, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 2015. *Hangulatfestés – de mit is festünk?* 23–42. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Motiváltság és nyelvi ikonicitás*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. Letöltés: <https://eda.eme.ro/xmlui/bitstream/handle/10598/31283/EME-Motivaltság-02-Szilagyi.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Tánczos Vilmos, 2007. *Határhelyzet*. Régheny Tamás interjúja Tánczos Vilmossal. Ökotáj. <http://okotaj.hu/szamok> 37-38.
- Török Gábor 1998. *Ciszterna és forrás. Giovanni Pisano szószeke Pistoiaában*. JGYF Kiadó, Szeged.
- Várkonyi Nándor 2009. *Az elveszett paradicsom*. Második, javított, névmutatóval, szójegyzékkel ellátott kiadás. Széphalom Könyvműhely, Budapest.

Nászút